

voor een combinatie van bronnen. Alleen schilderijen of alleen boedelinventarissen zijn niet genoeg, juist hun combinatie levert veel op.

Interieurfoto's zijn ook het onderwerp van het artikel van Irene Cieraad. Dit vond ik het beste artikel uit de bundel, omdat zij systematisch ingaat op vragen als: waar is dit soort materiaal te vinden, hoe zorg je dat je een sociale en geografische spreiding krijgt in je bronnen, hoe betrouwbaar zijn de kiekjes, die bijvoorbeeld speciaal werden gemaakt om misstanden aan te tonen? Gaat dan het om uitzonderingen of gangbare woonsituaties?

Twee artikelen gaan over restauratie. Maarten Fritz bespreekt de problemen rond de restauratie van het landhuis Koningshof te Overveen, dat van 1900 dateert. Op zichzelf is het wel interessant om te lezen hoe laagje voor laagje de verf wordt afgepeld om de oorspronkelijke kleur te vinden, of hoe met behulp van de computer het oude behang wordt gereconstrueerd. Het huis wordt daarmee zelf een bron voor het onderzoek naar het interieur. Het artikel past daarom wel in deze bundel, maar het hele verhaal is wel erg toegespitst op één object. Hetzelfde geldt voor de bijdrage van Joris Molenaar, die de reconstructie beschrijft van het oorspronkelijke interieur van het huis Sonneveld te Rotterdam, dat tussen 1928 en 1930 werd gebouwd. Beide artikelen laten overigens goed zien voor welke moeilijke keuzen de restaurateurs voortdurend staan: een volledige reconstructie is vaak onbetaalbaar en het resultaat is een museum, geen woonhuisinterieur.

Op vertrouwder terrein voor historici ligt het artikel van Désirée Koninx en Barbara Laan, die zich afvragen in hoeverre romans en novellen gebruikt kunnen worden in het interieur-historisch onderzoek. De auteurs concluderen dat een literaire tekst een beeld geeft, geen afbeelding van een mogelijk interieur (98). Gelukkig maar, want er wordt nogal eens lichtvaardig omgesprongen met informatie uit romans. Dat is in dit genuanceerde artikel beslist niet het geval. Naast de constatering dat romans ons kunnen informeren over het woongedrag, of in bredere zin, over de sociale betekenis van een interieur, hebben de auteurs oog voor het feit dat een interieurbeschrijving tevens een specifieke functie heeft in een roman. De romanschrijver gebruikt deze om de sociale identiteit van de personages te schetsen, niet om het nageslacht te laten weten hoe men woonde. Terecht constateren Koninx en Laan dat ook hier de combinatie van verschillende bronnen noodzakelijk is. Zij noemen ook de in deze bundel niet behandelde egodocumenten. De laatste bijdrage in deze bundel is een interview met Karin Gaillard, die een onderzoek doet op basis van ongeveer 200 woonadviesboeken uit de periode 1860-2000. Waarom uitspraken over de waarde van deze bron niet in een 'gewoon' artikel gegoten zijn, maar in een interview-vorm is me een raadsel. Wel weer fascinerende illustraties. Alles bij elkaar een leuke, interessante bundel, die een scala aan bronnen behandelt, met een korte, heldere inleiding van Barbara Laan en een mooie vormgeving.

Boudien de Vries

J. Vos, *Democratisering van de schoonheid. Twee eeuwen scholing in de kunsten* (Nijmegen: SUN, 1999, 431 blz., €22,46, ISBN 90 6168 686 5).

Vos, in 1993 gepromoveerd op muziek en de jeugdbeweging in het Interbellum, heeft met deze nieuwe studie een uitvoerig en gedegen overzicht verschaft van de relatie tussen kunst en opvoeding gedurende de afgelopen tweehonderd jaar in Nederland. Hij onderscheidt daarin vier perioden, twee lange en twee korte. De eerste loopt van 1800 tot 1870; schoonheid en standsbesef zijn de sleuteltermen voor deze periode. Het pedagogisch optimisme van de Verlichting bevorderde kunst in dienst van beschaving. In deze tijd was die kunst vooral muziek.

Het gewone volk zou door middel van gepaste liedjes, aangeleerd op de school, waarachtige deugdzaamheid kunnen leren. In 1828 schreef Niemeijer in zijn boek over *Grondbeginselen van opvoeding en onderwijs* dat zingen op school de kinderen 'een onschuldig genot van vreugde verschaft, de zedelijke en godsdienstige aandoeningen verheft, den smaak veredelt, en een waren te vreden zin verwekt, zoo nodig in de wisselvalligheden des levens.' Voor de eenvoudige standen was muziek vooral leerzaam; waar kunstgenot leek voorbehouden aan de fijner bewerkte leden van de hogere standen. Op tal van plekken in Nederland werden genootschappen gesticht om muziek te beoefenen, zoals de nog altijd bestaande Maatschappij ter bevordering van de toonkunst. Daar werd vooral gezongen. Hier en daar werden muziekscholen opgericht, waar men instrumenten kon leren bespelen, en vooral in het Zuiden werden harmoniën en fanfares opgericht — Limburg is daar nog altijd beroemd om. Waar het in de periode tot plusminus 1870 om andere kunstvormen dan muziek ging, daar was het vooral het tekenen dat op ruime schaal werd beoefend. Het belang daarvan voor ambachtslieden stond voorop. Zeker vijftig avondscholen bestonden er, over heel Nederland verspreid, waarvan een belangrijk deel door stedelijke overheden werd gesubsidieerd.

Vos karakteriseert de tweede door hem behandelde periode, 1870-1955 kort maar krachtig: het ideaal is 'kunst aan het volk'. Een ware explosie van nieuwe zang-, muziek- en toneelverenigingen doet zich voor. Cultuurspreiding door het volksontwikkelingswerk aan de ene kant, opkomst van cultureel geïnteresseerde arbeiders en nieuwe middenstand aan de andere kant zorgden voor die toenemende waardering voor kunst. De groeiende belangstelling was overigens niet onder alle bevolkingsgroepen gelijkmatig verdeeld. Vooral het proletariaat, dat theoretisch gezien zoveel zou kunnen opsteken van kunst, wenste aan zijn eigen esthetiek vast te houden — zoals Vos het droog formuleert. Veel meer enthousiasme voor nieuwe vormen van kunst bleek er te leven onder de jeugdbeweging, die vanaf 1900 ook in Nederland opkwam. Volkszang, volksdans en lekenspel waren populair, niet alleen bij jonge socialisten, maar ook onder rooms-katholieke jeugdbewegers. Samen-jong-zijn werd beleefd in een nieuwe vorm van gemeenschapskunst, die, al naar gelang, kon terugverwijzen naar religiositeit van middeleeuwse snit, danwei naar een klassenloze toekomst voor het socialisme. Na de Tweede Wereldoorlog werd het personalisme populair, vooral bij voorstanders van kunsteducatie. De al te grote nadruk op de gemeenschap in de totalitaire stromingen van de jaren voor en uiteraard tijdens de oorlog leidde tot een herbezinning. Het personalisme van mensen als Banning en Kohnstamm leek een noodzakelijke correctie op de gemeenschapsideologie. De persoon zou zich ten volle moeten kunnen ontplooien, kunst zou daarbij een hulpmiddel moeten zijn. Al voor de oorlog waren daartoe aanzetten gegeven binnen de reformpedagogiek, waarvan de vertegenwoordigers meenden dat het kind beschikte over een geheel eigen en authentiek vermogen tot zelfexpressie. Typierend is wat Franz Cizek over het tekenonderwijs schreef: 'Nauwkeurigheid en juistheid kunnen mij niets schelen, des te meer hecht ik waarde aan de intensiteit van de openbaring en de verbeelding. Vast staat dat de vaardigheid moet worden vermeden, daar zij de openbaring hindert en het schriftuurlijke en persoonlijke van de expressie uitwist.'

In de wereld van de kunsteducatie werd deze richting vooral populair bij het tekenen en in het handenarbeidsonderwijs. Voor muziek was de vrije expressie veel minder geschikt; vaardigheid bleef daarvoor een vereiste. Het volksontwikkelingswerk was sinds het ontstaan rond 1900 uitgesproken anti-materialistisch en vaak ook anti-burgerlijk. De nadruk op de vrije expressie, de persoonlijke bevrijding en ontplooiing sloot daar naadloos op aan.

Lange tijd was kunsteducatie een zaak van het particulier initiatief; maar na de Tweede Wereldoorlog kreeg de overheid een steeds belangrijker aandeel. Tussen 1955 en 1980, de derde periode die Vos onderscheidt, is de oprichting in 1965 van het 'welzijnsministerie' van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk een belangrijke mijlpaal. Kunstzinnige vorming, ge-

subsidieerd door de overheid, zou elke persoon de gelegenheid moeten bieden tot een 'permanente educatie' ter bevordering van een volwaardige deelname aan de verdere democratisering en humanisering van de samenleving. Daarvan profiteerden vooral de nieuwe creativiteitscentra. De muziekscholen, veelal traditionalistischer ingesteld en ondergebracht binnen de sector Kunsten, konden op aanzienlijk minder gulle steun van overheidswege rekenen, ook al groeide de belangstelling voor cursussen enorm in deze periode. De laatste periode, van 1980 tot heden, is de kortste, maar ook de ingewikkeldste, door het grote aantal nota's, notities en beleidsplannen, die Vos de revue laat passeren om duidelijk te maken hoe overheid en kunsteducatie zich tot elkaar verhielden. Met de crises van de jaren zeventig en tachtig raakten de idealen van de maakbare samenleving achterhaald. Marktdenken en managementjargon beheersten voortaan de wereld van de kunstzinnige vorming. Wat overigens door Vos niet als alleen maar achteruitgang wordt gezien. Enige nieuwe zakelijkheid lijkt hem niet onverstandig.

In dit boek is Vos geslaagd in zijn poging, een echt overzichtswerk te schrijven, waarin aan muziek, tekenen, toneel, dans, handenarbeid en andere kunstvormen, zowel in binnen- als buitenschoolse context veel en gedetailleerd aandacht wordt geschonken. Het berust niet alleen op literatuurstudie, maar ook op uitvoerig archiefwerk, en om de vierde periode, die van de overheidsnota's, concreter te maken heeft hij ook vier *case-studies* toegevoegd van muziekscholen en creatieve centra. Naast de grote kennis van zaken die uit alles blijkt, beschikt Vos ook nog over een aangename, onbevooroordeelde schrijfstijl met een bijna onhoorbare, licht-ironische ondertoon.

Bernard Kruithof

J. Vis, G. Moldenhauer, ed., *Nederland en Duitsland. Elkaar kennen en begrijpen* (Assen: Van Gorcum, 2000, xii + 452 blz., €26,80, ISBN 90 232 3630 0).

Het voorliggende boek, het resultaat van een project van de RU Groningen in samenwerking met de Carl von Ossietzky Universität van Oldenburg, is er een met ambitie. Zoals uit het tweevoudig 'Ten geleide' en de inleidende bijdrage (tevens deel I) van de redacteurs Jan Vis (RUG) en Gebhard Moldenhauer (Oldenburg) mag blijken, willen de auteurs een bijdrage leveren aan de verbetering van het begrip tussen Nederlanders en Duitsers. Onder verwijzing naar het ook in dit boek weer veel gehanteerde Clingendael-onderzoek uit 1993 waaruit een uiterst negatief beeld van Duitsers onder Nederlandse jongeren naar voren kwam, wordt gesteld dat de bilaterale relatie van Nederlandse zijde sterk bepaald wordt door vooroordelen en stereotypen, waarbij de bezettingsjaren 1940-1945 een dominante plaats innemen. Een en ander heeft geresulteerd in een bundel artikelen over (de relatie tussen) beide landen van auteurs uit diverse takken van wetenschap, zoals sociologen, historici, economen, letterkundigen, volkenkundigen en geografen.

De doelstelling van het boek lokt al meteen een aantal vragen uit. Aangezien er een Duitstalige pendant uitgebracht is voor de markt aan de andere zijde van de grens, G. Moldenhauer en J. Vis, ed., *Die Niederlande und Deutschland. Einander kennen und verstehen* (Münster etc., 2001), is het de vraag wat de in de verhoudingen tussen Nederland en Duitsland geïnteresseerde Nederlandse lezer precies aanmoet met het deel dat als ondertitel 'Duitsers Nederland verklaren' heeft meegekregen en dat bestaat uit een aantal bijdragen over enkele aspecten van de Nederlandse samenleving. Een tweetalig boek voor beide taalgebieden had wellicht meer voor de hand gelegen.

Het tweede deel van het boek wordt gecompleteerd met een vijftal korte inleidingen over de